

Anmeldelser

Rasmus Dahlberg (red.): En anden historie. Ni alternative Danmarkshistorier, Aschehoug, København, 2001, 352 s., 299 kr.

Antologien *En anden historie* er en bog af den sjældne slags. Der er nemlig tale om såkaldt kontrafaktisk historieskrivning, hvilket i grunden betyder, at der er tale om ren fiktion. Dog ikke en hvilken som helst fiktion. Den kontrafaktiske historieskrivning går nemlig ud på, at stille det klassiske spørgsmål: Hvad nu hvis? Hvad nu hvis Hitler var blevet dræbt ved attentatet i 1944? Hvad nu hvis Christian 7. ikke havde været sindssyg? Hvad nu hvis Struensee ikke var blevet henrettet, men derimod havde forudset attentatet imod sig i 1772, og havde fået det afværget osv. osv. Den kontrafaktiske historieskrivning går med andre ord ud på at stille kvalificerede Hvad nu hvis-spørgsmål til historien og derefter se på, hvordan udviklingen måske havde formet sig i stedet.

Antologien er blevet til i samarbejde mellem fire unge, fire »halvgamle« og en ældre, nu pensioneret historiker, som tager hver deres afsnit af historien under behandling: Bogens redaktør, Rasmus Dahlberg, fantaserer over, hvordan det ville være gået, hvis De Vestindiske Øer ikke var blevet solgt til USA i 1917. Mon ikke salig Simon Spies så havde lavet et charterferieparadis derude? Jon Bloch Skipper causerer over Grevens Fejde og forestiller sig, at Skipper Klement ikke var blevet fanget og henrettet, men derimod havde haft held til sit oprør og derfor endte som rigshofmester. Morten Rasmussen forestiller sig, at Danmark havde sagt nej til EF i 1972 og opridser et alternativt scenario for landets videre udvikling. Esben Kjær forestiller sig, at Danmark ikke var gået ind i NATO, men i stedet havde tilsluttet sig en særlig nordisk forsvarsalliance – og sådan fortsætter det over stok og sten: Michael Langkjær skriver om Struensees videre liv og *statesmanship*, efter at det lykkes ham at afværge attentatet i 1772, Michael Bregnsbo fortæller om revolutionen i København 1848, hvor kongen nægtede at gå af og overlade styret til folket, Kurt Villads Jensen forestiller sig, at mongolerne besatte landet i 1241; Dan H. Andersen, at Napoleon besatte Jylland og siden blev interneret ikke på Elba, men på Samsø, og Benito Scocozza forestiller sig, at Christian 10. abdicerede efter Påskekrisen i 1920, hvorpå Danmark blev udråbt som

republik med historikeren Kristian Erslev som præsident.

Slutteligt runder redaktøren af med det, der skulle være et causeri over den kontrafaktiske historieskrivnings styrker, metoder og problemstillinger, men som i grunden ender med at blive et forjaget vue over forskellige bøger og filmtitler med kontrafaktisk indhold, der i grunden ikke fortæller meget. Det, som skulle have været en status, bliver en fuser, og læseren får aldrig nogen begrundelse for, hvorfor den kontrafaktiske historie skulle være interessant, vedkommende og værd at bruge tid på.

I den her værende aftapning er det da heller ikke tilfældet. Der er selvfølgelig ingen, der har patent på at sige, hvad kontrafaktisk historie er, men jeg må indrømme, at jeg forestiller mig noget lidt andet, end det man får i denne bog. Eller rettere sagt: Jeg mener ikke, at den form for kontrafaktisk historie, der praktiseres i denne bog gør mig særligt meget klogere på, hvad der kunne være sket, hvis.... Grunden hertil er den form, som redaktøren/forfatterne har valgt.

Man har nemlig ikke valgt at tage en enkelt hændelse – det kunne eksempelvis være landboreformkomplekset fra 1780'erne – og sige: Hvad nu hvis regeringen ikke havde iværksat disse reformer, men i stedet sat hårdt mod hårdt, som man gjorde i Frankrig? Hvad var der så sandsynligvis sket? Ville bønder og borgere have gjort oprør? En sådan overvejelse på baggrund af de foreliggende kilder kunne være virkelig interessant, når man skal vurdere landboreformernes faktiske betydning for den politiske og sociale udvikling, som fandt sted i 1800-årenes Danmark. Men et sådant projekt ville også kræve, at forfatterne minutiøst indviede læserne i kildematerialet og åbent vejede for og imod, hvilket netop ikke gøres i *En anden historie*. Her har man i stedet valgt – sådan virker det i hvert fald – at lade fantasien spille frit uden smålig skelen til spørgsmålet om sandsynlighed (var det f.eks. sandsynligt, at Kristian Erslev ville blive præsident? Det har jeg svært ved at se). Det synes som om, at man har taget en begivenhed, vendt den på hovedet og så ellers fortalt derudad uden smålig skelen til sandsynligheden af det fortalte. Det betyder, at bogen nok har adskillige litterære kvaliteter – særligt Michael Langkjærs bidrag bør fremhæves i den forbindelse – men i mine øjne ikke meget kontrafaktisk faglig tyngde. Og det er synd, for initiativet er spændende og idéen godt tænkt. I mine øjne lykkes projektet dog ikke.

Peter Henningsen

Martin Schwarz Lausten: De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760), Akademisk Forlag, København, 2000, 667 s., 368 kr.

Alle hyldede de den. Den enevældige konge af Guds nåde hyldede den og med ham hele hoffet og den kongelige familie. De høje ministre i statsrådet hyldede den, overkansler Holstein i Danske Kancelli og Københavns politimester Rasch hyldede den, og Københavns Magistrat, og selvfølgelig også Sjællands biskop og biskopper og stiftamtmand og amtmænd og magistrater overalt i begge riger hyldede den. Regering, gejstlighed og alle undersætter i det dansk-norske monarki hyldede den rene evangeliske kristendom, der jo i grunden er den eneste sande tro. Alle! – eller rettere sagt næsten alle! For i dette evangelisk-lutherske, enevældige dobbeltmonarki var renheden jo her og der blevet beklippet, efter at papister og calvinister og jøder var begyndt at nedsætte sig blandt kongens undersætter. At man her midt i sin hverdag nu kunne møde mennesker, hvis sjæle stod til fortabelse og hvis livsførelse var Kristus til fortørnelse – det var måske nødvendigt af hensyn til rigernes flor og hoffets uomgængelige behov, men det var næppe en sag, der kunne lade samvittigheden urørt. Det vil læseren også kunne forstå. Under en enevældig monark af Guds nåde var omsorgen for sjælens frelse jo ikke bare et privat, men i højeste grad et offentligt anliggende, – et anliggende der selv sagt inddrog en til tider nidkær gejstlighed, men tillige også inddrog verdslig myndighed, hvilket udmærket fremgår af den foreliggende store afhandling forfattet af professor i kirkehistorie, dr.theol. Martin Schwarz Lausten.

I sin afhandling *Kirke og Synagoge* fra 1992 behandlede forfatteren forholdet mellem (dansk) kristendom og jødedom i tiden op til år 1700, dvs. i en periode hvor spændingerne stort set kun figurerede på teoretisk plan. Fremstillingen er med *De fromme og jøderne* nu ført op til 1760. I denne periode manifesteredes forskellene mellem de to trosretninger ganske håndgribeligt i og med, at jøder var begyndt at bosætte sig og dannede små menigheder i det hidtil religiøst homogene danske samfund. Hvordan forløb dette kultursammenstød? Afhandlingens tema har høj grad af aktualitet i dag; men det spiller selvfølgelig over de ejendommelige bindinger mellem mosaik og kristen tro, der har eksisteret siden kristendommens opståen. I denne sammenhæng bliver Pietismen det kirkehistoriske krydderi, der sætter karakter på blandingen og får brudfladerne til at glimte. Trosfastheden bag bestræbelserne for at omvende jøder til kristendom er udtalt. Og ikke mindre udtalt er den hos de jøder, der afviser missionen.

Lausten bygger afhandlingen op i tematiske hovedafsnit, hvor han behandler emner som datidens teologiske debat om jøder og jødedom, jødernes sociale og religiøse liv i Danmark, holdningerne hos den verdslige øvrighed, ved det teologiske fakultet og hos Sjællands biskop til udvalgte problemer i det jødiske samfund, kristen mission blandt jøder og jødernes overgang til kristendom. Detaljerne tages tematisk op i underafsnit. I hovedafsnittet om jødernes overgang til kristendom således i følgende underafsnit: »Enkeltomvendelser«, »Konversion og skilsmisse«, »Konverterede jødernes arve- og skifterettigheder«, »Proselytfonden af 1754 for omvendte jøder«, »Bekendelsesskrifter af konverterede jøder« og »Konverterede jødernes ansøgninger om støtte«. Hermed er formentlig givet en fornemmelse af forfatterens disponering og håndtering af sit stof. Fremstillingen hviler på en dygtig gennemgang af et stort kildemateriale og er ofte meget nært knyttet til kildeteksterne. Som læser kommer man »på«, og får næsten mulighed for at røre ved fortiden gennem Laustens gengivelse af datidige samtaler mellem jøder og kristne. Vi fornemmer indvandrersamfundets ud-sathed i et kristent miljø præget ofte af jødeforagt for ikke at sige et jødehad, der ikke gik af vejen for at tilføje jøder og det jødiske samfund ymygelser og forfølgelse. Men det omgivende samfund kunne også vise gedigen pietistisk trang til at bringe frelsen til de ellers fortabte får af Israels hus. I missionsforsøgene indgik såvel tvangsprædikener (1728) for jøder i Vajsenhuset, hvad der var nyt for anmelderen, som husbesøg ved rejsende missionærer udsendt fra Pietismens højborg i Halle. Og over for disse trusler stod Israels hus endda ikke altid forenet. Der var tider med splid blandt jøder og med konkurrerende jødiske menigheder i København, tider hvor jøder i indbyrdes tvist måtte ty til kristen øvrighed for at værne deres interesser. Det er blevet et rigt og nuanceret billede af 1700-tallets danske samfund, som Martin Schwarz Lausten har fremmanet. Mange hidtil ukendte detaljer er nu bragt for dagens lys. F.eks. har vi fået data på hele 92 proselytansøgninger, der tilsammen omfattede 121 jødiske personer, af hvilke de 84 siden er blevet døbt. Tidligere har man kun kendt til 12 ansøgninger og 23 tilfælde af jødedåb fra denne periode.

Egentlig byder det mig imod at skulle nævne ærgerlige trykfejl. Men de kan være meningsforstyrrende og bør udluges, hvis bogen udkommer i flere oplag. S. 219 note 10 står: »Kancellikollegiet« – skal være »Kommercekollegiet«; s. 220, note 3, s. 226 noterne 14 og 15 og s. 227 note 17: »Chr. 5.« – skal være: »Chr. 6.«. *De fromme og jøderne* er blevet et spændende bidrag til 1700-tallets danske kulturhistorie og fortjener læsning og udbredelse.

Michael Hertz

Kirsten Lindberg: I skyggen af Boas og Jakin. De københavnske frimurerhuse fra 1743 til i dag, Tegnestuen Telia Montana, København, 2002, 235 s., 297,50 kr. og Christian Larsen: Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet. Kjæde-Ordenen og dens blinforsorg gennem 225 år, Arki Varia, København, 2002, 160 s., 125 kr.

På Blegdamsvej i København, kun få minutters gang fra Trianglen, ligger en af Hovedstadens markante bygninger, det utilnærmeligt og mystisk dragende hovedsæde for Den Danske Frimurerorden. Bygningen, der i frimurerjargon kaldes Stamhuset, kunne i 2002 fejre sit 75-års jubilæum, og det blev den konkrete anledning til, at arkitekten, dr.phil. Kirsten Lindberg satte sig for at skrive en bog ikke alene om denne frimurerloge, men også om dens forgængere helt tilbage til 1740'erne, hvor de første loger så dagens lys i København. I de seneste 10-15 år har Kirsten Lindberg lagt en kæmpeindsats i at udforske Hovedstadens bygningshistorie, og resultaterne har hun bl.a. publiceret i mammutværket *Sirenernes stad København. By- og bygningshistorie*, bd. 1-6, der udkom 1996-2001. Sikkert i forbindelse med dette arbejde har hun en række steder rundt i byen stødt på oplysninger om frimureraktiviteter, og denne efterforskning har hun med det nu foreliggende værk ført helt frem til nutiden. Indtil 1805 rådede de københavnske frimurere ikke over egne bygninger, men mødtes i lejede sale eller hos deres ordførende mestre. I 1805 kunne de flytte ind i eget hus i Kronprinsensgade, og herfra flyttede de i 1868 til en nyopført logebygning i Klerkegade, hvor de forblev frem til Stamhuset på Blegdamsvej toges i brug i 1927.

Med bogens lidt kryptiske titel refererer Kirsten Lindberg til navnene på de to store, bastante søjler, som står på hver sin side af hovedindgangen til Stamhuset, og selvom hun i undertitlen præciserer emnet lidt nærmere, ville det nok have været en fordel, hvis hun mere direkte havde fortalt læserne, hvad hendes bog præcis handler om. Man kan nemlig godt ud fra titel og undertitel gå til værket med en forventning om, at man her vil finde historiske skildringer af frimurerens virksomhed i de forskellige logebygninger, men det er ikke tilfældet. Kirsten Lindberg beskriver alene bygningerne og de enkelte rum, så godt som det nu kan gøres ud fra brandtaksationer og synsforretninger. Det er således en bog, hvor man møder mange døde mursten og få levende mennesker. Man skal altså interessere sig for de københavnske frimurerloger ud fra en bygningshistorisk og arkitektonisk tilgangsvinkel, ellers kan bogen nemt berede læseren en skuffelse.

Stamhuset på Blegdamsvej er Danmarks største frimurerbygning, og derfor udgør dets beskrivelse også bogens største kapitel. Rum for rum føres vi rundt i det store kompleks, men ofte uden at få ret meget mere end nogle få nøgterne bygningsfacts at vide om de enkelte lokaliteter. Dertil kommer, at etageplanerne er gengivet så småt, at man skal bruge lup for at kunne læse de rumnumre, der refereres til i teksten. Ærgerligt er det også, at der ikke i bogen findes et eneste fotos af Stamhusets flotte interiører. Det kan næppe være modstand fra Frimurerordenen, der har forhindret dette, for adskillige sådanne billeder findes gengivet i andre bøger og tidsskrifter.

Det er Kirsten Lindbergs store fortjeneste, at vi nu har fået en samlet oversigt over de københavnske frimurerbygninger lige fra begyndelsen i 1740'erne og til i dag. Her er et godt grundlag at arbejde videre på.

Hvorfor dannedes der egentlig i midten af 1700-tallet frimurerloger, og hvad er forklaringen på, at disse særlige sammenslutninger kunne videreføres og udvikles helt frem til i dag? Noget af svaret på disse spørgsmål giver årets anden logebog os allerede i overskriften: *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet*. I 1774 besluttede en række frimurerbrødre at oprette en selvstændig loge, der fik navnet Kjæde-Ordenen, og som snart påtog sig driften af en række velgørende institutioner med tilknytning til blindeforsorgen. Det var også Kjæde-Ordenen, der i 1829 oprettede Kjøbenhavns Bespisningsanstalt, der stadig eksisterer, dog således at man nu til dags uddeler madhjælpen i form af pengebidrag. Kjæde-Ordenen, der siden 1869 har haft til huse i Klerkegade 10, indgik i 2000 et samarbejde med Landsarkivet for Sjælland gående ud på at få ordenens arkivalier helt tilbage fra stiftelsen, ordnet og registreret. I aftalen indgik også aflevering af de fleste arkivalier til Landsarkivet samt udgivelse af en registratur med en fremstilling af Kjæde-Ordenens historie. Denne opgave er på særdeles fortrinlig vis blevet løst af cand.mag. Christian Larsen, der i en periode var ansat på Landsarkivet som akademisk medarbejder.

I *Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet* finder man på de første 130 sider en redegørelse for ordenens historie og for dens institutioner og dertil slutter sig den efterfølgende godt 20 sider store registratur over Kjæde-Ordenens arkiv, såvel det, der forbliver i Klerkegade, som det, der afleveres til Landsarkivet. Det er lykkedes for Christian Larsen at levere en klar og præcis historisk fremstilling, der på fornem vis lever op til de normer for administrationshistoriske fremstillinger, som ikke mindst den nu 96-årige, fhv. landsarkivar Harald Jørgensens mange værker har været med til at sætte. Her finder vi kun lidt om murste-

nene, men meget om menneskene, og det ikke alene ordenens fine herrer og damer, men også de mange ydmyge eksistenser, der nød godt af dens velgørende arbejde. Christian Larsen demonstrerer i sin fremstilling en fin sans for at trække kilderne frem, således at man får et godt indblik i deres anvendelsesmuligheder. Et eksempel herpå er hans gengivelse på s. 80-81 af en indberetning om de blinde i Båg Herred på Vestfyn fra 1855; den siger med få ord meget om vilkårene for handicappede på dette tidspunkt.

Til Gavn for Menneskeheden og Fædrenelandet er en nydelig illustreret bog, både med farvebilleder og sort-hvide fotos, og den åbner op for en verden, som de fleste ellers opfatter som meget lukket. At der var en mening bag ordenernes virke, en særlig idé og et stort samfundsmæssigt engagement, lader bogen os tydeligt fornemme, og derfor er den langt mere end blot en arkivregistratur med en udførlig indledning, den er også den første samlede fremstilling af den snart 230-år gamle Kjæde-Ordens historie.

Karl Peder Pedersen

Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872 og '74. Dansk Åndsliv gennemskuet af en englænder, oversat af Valdemar Rørdam, genudgivet og med forord af Kristian Hvidt, Gyldendal, København, 2001, 259 s., 250 kr.

I årene 1872 og 1874 besøgte den unge engelske litterat og litteraturkritiker Edmund Gosse København. Hjemmefra havde han lært sig dansk ved at sammenligne klassikere fra dansk litteratur med deres engelske oversættelser – f.eks. Henrik Scharlings *Nøddebo Præstegård*. Han nærede stor og intens interesse for skandinaviske forfattere, særlig meget holdt han af Frederik Paludan-Müllers poesi, Henrik Ibsens dramatik og Georg Brandes litteraturkritik, og det var Gosse, der i Storbritannien udbredte kendskabet til de nordiske forfattere.

Under begge besøg havde Gosse base hos Holmens daværende provst, Bruun Juul Fog og hendes søster Aline, i deres lejlighed på Gammel Strand, og herfra udgik hans sonderinger i det københavnske åndsliv. I 1870'erne var København ikke større, end at alle kendte alle. Alle der var noget inden for åndslivet boede, siger Gosse, f.eks. på den strækning, der i dag går under navnet Strøget, og man kunne næppe gå på gaden uden at møde en eller anden kändis, ligesom de alle ustandseligt løb ind i hinanden ved enhver selskabelig lejlighed. Selskabslivet i København var, bemærker Gosse ved flere lejligheder, utroligt uformelt. Man inviterede ikke, men »kigge-

de« blot op hos hinanden, når man havde lyst og blev til middag og passiarede.

Gosses vært, provst Fog, introducerede ikke alene Gosse for en række af de præstelige eminencer i byen, men også for en række forfattere, journalister mm. I flæng kan nævnes: H.C. Andersen, Frederik Paludan-Müller (og ikke mindst hans tyranniske kone), Carl Andersen, Andreas Munch, Ludvig Bøtcher, Julius Lange, Frederik Hegel (Gyldendal), Carl Ploug (Fædrelandet), biskop Martensen, Julius Exner, Holger Drachman osv., osv.

Også den gamle Grundtvig nåede Gosse at opleve i Vartov, kort før hans død i august 1872, og hans beskrivelse af den gamle gubbes malmrøst og den kultiske stemning, der omgav ham, er fascinerende læsning: Beskrivelsen af hvorledes den gamle patriark går rundt i Vartov, mens kirkegængerne nærmest dåner og forsøger at røre ved ham lader ikke moderne teenage-idol-dyrkelse meget efter. Han lignede en trold, et overnaturligt væsen fortæller Gosse, »en af Ossians druider, som havde overlevet sin tid, forbigået og glemt af døden. Det var en overmåde mærkelig oplevelse« (s. 68).

Også Georg Brandes kommer Gosse ind på livet af, omend det ikke var med provst Fogs velsignelse, og beskrivelserne af personligheden Brandes, hans gemyt og hans paria-status i det reaktionære København hører også til blandt bogens absolutte perler, iøvrigt sammen med beskrivelsen af den stakkels svagelige Paludan-Müllers havgasse af en hustru, som holdt den arme digter isoleret i sin lejlighed i Ny Adelgade. Vi føres rundt i 1870'ernes København, som kun en god erindringsskriver kan gøre det. Vi fornemmer ånden af det nærmest klaustrofobisk lille kunstnermiljø, af den stædige konservatisme og småstatsnationalisme, der prægede byen, ligesom vi stifter bekendtskab med en lang række store litterære personligheder på en anden måde, end vi er vant til. Det er for det meste kostelig læsning, og ingen med forkærlighed for København i »de gode gamle dage« bør gå denne bog forbi.

Peter Henningsen

John Erichsen: Rønnebæksholm. En herregård ved Næstved, Næstved Kommune, Næstved, 2002, 125 s., 175 kr. og *Claus Bjørn: Brahesminde – et grevskabs historie*, Knud Grøphic Consult, Odense, 2002, 99 s., 160 kr.

Der er tale om to forskellige bøger om to danske godser, den ene om en »borgerlig« hovedgårds bygninger, den anden om en »adelig« herregårds ejere. Den borgerlige hovedgård er Rønnebæks-

holm ved Næstved, hvis bygninger i 1998 blev købt af Næstved Kommune, der i forvejen ejede godsets jorder. Bygnings- og kulturhistorikeren John Erichsen, tidligere chef for Københavns Bymuseum, har på kommunens opdrag skrevet den foreliggende bog, hvor det er bygningsværket, der er i centrum. Formålet er dels at give en oversigt over bygningshistorien for besøgende og interesserede, dels at skabe en materialesamling til brug ved istandsættelse og indretning af godsets bygninger.

Rønnebæksholm, der træder ind i historien i 1321, havde indtil 1727 adelige ejere, men har siden overvejende været i borgerlig besiddelse og fremtræder i dag med et udpræget borgerligt udseende: hovedbygningen »mangler«
tårne og tinder, og der findes ingen riddersal. Rønnebæksholm var en mindre herregård og ved midten af 1800-tallet var der 650 tdr. land, 250 tdr. skov, 30 fæstegårde og 88 fæstehuse. Forfatteren kalder med rette Rønnebæksholm for en »borgerlig herregård«, og man kunne fristes til at kalde den for en stor proprietærgård.

Bogen giver en god og letlæst gennemgang af bygningshistorien og skiftende tiders idealer inden for arkitektur, hvorimod vi ikke hører så meget om ejerne, hvilket er et bevidst valg fra forfatterens side. Dog hører vi om gårdens vel mest kendte beboer, N.F.S. Grundtvig, der som 68-årig giftede sig med godsejer Harald Tofts 38-årige enke Marie i 1851. Som baronesse Stampe på Nysø havde ladet opføre et atelier til Thorvaldsen, så lod Marie 1852-54 for egne midler bygge et havehus til Grundtvig. Digteren kaldte huset for *Venligheden*, men efter Mariens død i 1854 blev besøgene på Rønnebæksholm sjældnere, sidste gang vel i sommeren 1858. På det tidspunkt havde den da 75-årige Grundtvig indgået sit tredje og sidste ægteskab med udenrigsminister H.C. Reedtz' enke Asta Krag-Juel-Vind-Friis, 32 år.

For få år siden skrev universitetslektor Claus Bjørn om Knuthenborg, og derved skabtes forbindelse til Bille-Brahe-Selby-slægten, der har besiddet grevskabet Brahesminde, idet Charlotte lensgrevinde Knuth er født komtesse Bille-Brahe-Selby. Ønsket om en skildring af grevskabets historie opstod, en arbejdsgruppe – BBS-aktivisterne – blev nedsat, og resultatet er den foreliggende bog om det sydvestfynske grevskab på Horneland. Det er dog mere besiddernes historie, og vi hører ikke meget om bønderne eller godsets talrige ansatte.

Preben Bille fik i 1798 omdannet stamhuset Hvedholm til grevskab, og samtidig antog han navnet Bille-Brahe. Grevskabet omfattede hovedgårdene Hvedholm, Steensgård, Østrupgård og Damsbo, hvortil omk. år 1800 kom 281 fæstegårde og 184 fæstehuse. Hvedholm blev centrum i grevskabet, og var i så udtalt grad en adelig herregård med tårn, store sale, herskabsstol og gravkapel i Horne Kirke, herskabskaret og tje-

nerne i uniform. Dette kom især til udtryk ved Preben Bille-Brahe-Selbys store ombygning af Hvedholm i årene 1878-82, der forvandlede slottet til trefløjet anlæg i fransk palæstil med et fem etager højt tårn. Slottet skulle være grevskabets ansigt udadtil, og det lykkedes med det store anlæg, der var omgivet af en 40 tdr. land stor park.

Gennemgangen af grevskabets historie er opbygget som kapitler om de fire besiddere fra oprettelsen i 1798 til ophævelsen i 1928. Længst sad Preben Bille-Brahe, 1798-1857, der kunne overlade et grevskab til den ældste søn og et stamhus til en yngre søn – kortest den sidste besidder Hendrik Bille-Brahe-Selby, der var en dårlig økonom og under administration i en år-række. Året efter Hendrik Bille-Brahe-Selbys tiltrædelse kom lensreformen af 1919, der ophævede len, stamhuse og fideikommiser. Formålet var ganske enkelt at skabe jord til husmænd, hæmme indvandringen til byerne og dæmme op for social utilfredshed. Reformen blev byrdefuld for lensbesidderne: De skulle afgive 1/3 af jorden til udstykning (mod compensation), og de skulle betale en afgift til staten på 20-25% af godsets værdi. På grevskabet Brahesminde fandt lensaf-løsningen sted i 1928: 456 tdr. land blev afgivet til udstykning, og staten fik 1,8 mio. kr. i afgift, mens der blev hensat 900.000 kr. til successorerne. Tre af hovedgårdene blev solgt fra, og grevskabets tidligere centrum Hvedholm blev omdannet til sindsygehospital. Steensgård gik ud af slægtens besiddelse i 1938, og dermed var den sidste rest af grevskabet Brahesminde forsvundet.

Den velskrevne og nydelige bog afsluttes med en slægtsoversigt s. 96-99, som dog ikke er i overensstemmelse med bogens tekst: Preben Bille Brahe døde ikke i år 1800, men i 1857, sønnen Henrik levede 1798-1875 (ikke 1773-1857), Preben Charles Bille Brahe Selby 1842-1918 (ikke 1798-1875), og den sidste besidder Hendrik Bille Brahe Selby var ikke født i 1890, men i 1870. Han var gift med Ellen Fønss, ikke Fønssf.

Christian Larsen

Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil. En kulturhistorisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landejendomme 1900-2000, Landbohistorisk Selskab, 2001, 488 s., 375 kr.

De to etnologer Peter Dragsbo og Helle Ravn har fremlagt et stort værk om det 20. århundredes danske bondegård. Som titlen med sit lån fra

Alice Tegnér's kendte børnesang lægger op til, hører der ordentligvis en have til en rigtig gård. Da Helle Ravn ved flere lejligheder har vist sig som en kapacitet på den historiske landbohaves område, gætter man næppe galt ved at antage, at hun i særlig grad har taget sig af denne side af sagen. De to forfattere har i det hele taget bestræbt sig på at bryde nyt land med deres arbejde – »på en gang en fornyelse og videreførelse af udforskningen af den danske bondegårds historie«, som det proklameres i bogens forord. I en noget knudret undertitel skitseres denne målsætning nærmere. Underforstået: der er ikke tale om en bygningshistorisk undersøgelse af traditionel karakter. Det drejer ikke blot om gårdens bygninger, men om hele gårdanlægget. Ikke desto mindre er bogen historisk anlagt: først tegnes omridset af gårdens historie i Danmark, derefter kortlægges gårdens og havens udvikling i tre udvalgte områder: Viborg, Vestfyn og Als, og til sidst fremlægges en række overordnede synspunkter på undersøgelsens metodik og de indhøstede resultater. I en kortfattet konklusion med tilhørende *summary* vises først de vigtigste forskelle mellem de tre områder, hvorefter billedet udvides til at dække det 20. århundredes danske bondegård i almindelighed.

Der er investeret en stor arbejdsindsats i værket. For gårdhistoriens vedkommende har man kunnet trække på et større arkivmateriale fra Nationalmuseets forskellige bondegårdsundersøgelser. Det er derefter suppleret med dokumentarisk materiale fra ældre værker om samme emne og fra landbrugsorganisationernes bygningskonsulenter. For havens vedkommende har man især bygget på den eksisterende havebrugslitteratur. For både gård og have har man suppleret disse oplysninger med ejernes egne beretninger og med forfatternes personlige observationer, idet man har gennemtrawlet hvert eneste af de udvalgte områder.

Som etnologer vil de to forfattere gerne se hele gårdanlægget som et landskab af kulturelementer, hvis konkrete sammensætning dels er bestemt af bygningstraditionen i området, dels af gårdeboernes mere eller mindre bevidste bestræbelser på at give netop deres gårdanlæg sit specielle udseende som udtryk for en personlig holdning. De skiftende ejere bryder ikke med traditionen, men fortolker og dermed nyskaber den ud fra egne forudsætninger. Det er netop på dette punkt, at bogen betyder en nyskabelse, idet forfatterne bruger gårdanlæggets opbygning som en afspejling af denne brydning. De kan ikke alene iagttage og analysere resultatet af en sådan livslang proces; de kan også afdække de forskellige påvirkninger, anlægget og dets brugere undervejs har været udsat for og som ofte har sit udgangspunkt i et litterært arbejde af en ledende opinionsdanner som f.eks. kvæg-

brugsspecialisten og bondegårdsentusiasten, professor Lars Hansen Larsen.

Den etnologiske tilgangsvinkel søges operationaliseret ved, som allerede nævnt, at supplere gårdundersøgelsen med studier over dens omgivelser og dens have. Disse tre temaer analyseres derefter hver for sig på tre niveauer: Danmark som helhed, de tre udvalgte områder og gården som et landskab i egen ret. Koblingen mellem dem udgøres af tre ledetråde. For det første vil Peter Dragsbo og Helle Ravn gerne se gårdanlægget som resultatet af et samspil mellem en række kulturelementer, ikke bare som rammen om en landbrugsproduktion. For det andet stiller de spørgsmålet, om bykulturen helt har fordrevet landbokulturen på dette felt, og for det tredje og sidste, om man kan tale om et brud i udviklingen, eller om der tværtimod er tale om kontinuitet.

Deres vigtigste konklusion er, at landbokulturen lige så stille inkorporerer bymæssige elementer og derved undergår en glidende tilpassningsproces. Hele tiden er en folkelig byggeskik på færde; til en skabelon tilføjes individuelle elementer, som er tildannet efter ens eget hoved. Set i dette perspektiv kan 1990'ernes udvikling anskueliggøres ved at generalisere den som udtryk for tre forskellige sæt signaler: For det første bekendtgør man, at man er ved at modernisere sin gård og sit gårdanlæg, for det andet gives der derigennem udtryk for et vist velstandsniveau, og for det tredje signaliseres der nærmest modsætningsvis et vist mådehold. Man er stadig i nøje overensstemmelse med landbo-traditionens bud om ikke at udvise overdrevne tilbøjeligheder til luksus.

Det er på mange måder en inspirerende undersøgelse, de to etnologer har gennemført. Ved at frigøre sig for historikertraditionens kildekritiske grundsætninger opnår de på mange måder en velgørende frihed til at anlægge netop den vinkel, som i den givne situation tillader en direkte aflæsning af en aldrig hvilende traditionsomdannelse. »Historien« skabes respektive genskabes i det øjeblik, forskerens opmærksomhed rettes mod sin genstand. Da jeg gerne vil gå ind i en konstruktiv dialog med denne metodik, falder det dog naturligt at stille nogle forsigtigt udformede spørgsmålstegn ved undersøgelsesresultaternes historiske gyldighed.

Undersøgelsens analyseskema er fundamentalt betragtet bygget op som en række forhåndsantagelser om en udvikling, man trods alle omskrivningsforsøg må opfatte som resultatet af en historisk proces. Her spiller historikernes traditionelle forsøg på at periodisere udviklingen en stor rolle, og derved får den historiske visdom på forhånd tillagt en tolkningskraft, der rækker ud over analysesituationen og langt ind i de anvendte forklaringsmønstre. Det står da ikke en historiker helt klart, hvorledes man i tolknings-

situationen afbalancerer forholdet mellem forhåndsantagelser og resultaterne fra kildeanalysen. Hvorledes opstår et historisk kildeudsagn, og hvorledes afveje de økonomiske, politiske og sociale udviklingsselemler indbyrdes, når den afsluttende kultursyntese skal udtrages?

Man kan heller ikke frigøre sig for en fornemelse af, at gårdens og gårdanlæggets aktuelle skikkelse projiceres baglæns ind i historiens gang. Gården bærer da sin egen forklaring frem mod nutiden, og de enkelte udviklingstræk aflæses da som resultatet af en historisk proces, man kender fra den landbo- og landbrugshistoriske litteratur. På den anden side er der ikke foretaget noget overbevisende kobling til gården som produktionsapparat. Efter mit skøn er netop denne faktor meget bestemmende for gårdanlæggets konkrete udformning på det givne tidspunkt.

Udvælgelsen af de analyseegnede gårde er ret pragmatisk bestemt, idet man på forhånd har bestemt sig for nogle geografisk relevante og interessante undersøgelsesområder. Da det er en forudsætning, at gårdanlægget som helhed eksisterer den dag i dag, i hvert fald som beboelse, får man ikke rigtigt fat på de nedlagte og de ombyggede gårdanlæg og deres, formentlig negative betydning for udviklingen. Dermed bliver repræsentativiteten af den foretagne undersøgelse efter mit skøn noget usikker, også fordi man ikke har inddraget den sjællandske og lolland-falsterske udvikling i analysen.

Den elendigt byggede og dårligt vedligeholdte gård indgår heller ikke i undersøgelsen, selv om den nok i en del tilfælde kunne have sat naboen smukke gård i bedre relief. En statistisk begrundet udvælgelse er ikke diskuteret som en mulighed, men det må da også erkendes, at man ved en sådan procedure ikke rigtig får fat på den gensidige påvirkningsproces, gårdene i et bestemt geografisk område udøver på hinanden. Gårdanlæggets udformning som symbol på erhvervspolitisk og -økonomisk i magt i landbosamfundet kunne også have været en tolkningsmulighed. Der er næppe nogen tvivl om, at landbrugets traditionsmasse som det gamle moderhvert også rummer gårdanlægget som magtsymbol. Den firfløjede gård ligner på afstand en fæstning, der omslutter og beskytter en århundredgammel kultur. Den har sin dominerende plads mellem de spredte herregårde som symboler på landaristokratiets storhedstid og husmandsstedet som demokratiets noget spage forsøg på at få indflydelse på landbokulturen og -politikken. Men hvor er det en spændende bog, Peter Dragsbo og Helle Ravn har skænket os!

Erik Helmer Pedersen

Karsten Gabrielsen: Virksom flyver jeg frem. Dyreværneforeningen Svalens historie 1897-1985. Med registratur af Niels Strandsbjerg, Arki Varia og Dyreværneforeningen Svalen, København, 2001, 160 s., 125 kr.

I 1998 afleverede dyreværnsforeningen Svalen sit arkiv for perioden 1897-1985 til Landsarkivet for Sjælland. Arkivet blev ordnet og registreret af arkivar Niels Strandsbjerg. Denne bog om foreningens Svalens historie er skrevet af arkivar Karsten Gabrielsen i forlængelse af denne aflevering. Bogen er vedlagt Niels Strandsbjergs registratur over Svalens arkiv samt en registratur over arkivet efter Foreningen til Brandbeskyttelse af Dyr (1934-1958). Som det også fremgår af registraturen, er der store lakuner i Svalens arkiv, men arkivet giver alt andet lige mulighed for at få indblik i et stykke fascinerende forenings- og mentalitetshistorie gennem det 20. århundrede.

Foreningen Svalen blev stiftet i 1897 af forfatteren Camilla Eegholm som en del af den bølge af humanitær og filantropisk virksomhed, der udviklede sig i anden halvdel af 1800-tallet. Karsten Gabrielsen griber her meget fint tilbage til Oplysningstidens idealer om menneskets moralske forpligtelser over for andre skabninger, hvilket giver et godt perspektiv til at forstå fremkomsten af dyreværnsforeninger over hele Europa i løbet af det 19. århundrede.

Svalen var oprindeligt en fugleværnsforening, og blandt foreningens første opgaver var en kampagne mod anvendelsen af fuglefjer som pynt i damehatter. Navnet blev i 1911 ændret til Dyreværneforeningen Svalen, men først i 1925 fik foreningen nye love, der specificerede de arbejdsområder inden for praktisk og teoretisk dyrebekyttelsesarbejde, som Svalen skulle beskæftige sig med. Gennem 1930'erne og frem til 1949 var især de interne konflikter i foreningen meget fremtrædende. Konflikterne centrerede sig især om den manglende økonomiske sans og enevældige styreform hos formanden, fru Agnes Friis Schmitto, der forlod foreningens formandspost i 1949, hvorefter Knud Johansen blev valgt som hendes efterfølger.

Knud Johansen videreførte den enevældige ledelsesstil, hvilket betød, at Svalen aldrig udviklede en egentlig græsrodsorganisation som andre dyrebekyttelsesforeninger gjorde det i løbet af 1960'erne. Under Knud Johansens ledelse udviklede Svalen sig til en egentlig enmandsledet lobbyorganisation; medlemsskaren, medlemsaktiviteterne og generalforsamlingerne svandt ind. I 1986, efter Knud Johansens afgang nogle år tidligere, besluttede den daværende be-

styrelse at overføre foreningens formue til en fond med to årlige uddelinger. Fondens formål er at bidrage til, at andre aktive grupper, foreninger eller enkeltpersoner kan udføre de opgaver, der oprindeligt var Svalens.

Karsten Gabrielsen har flere interessante pointer. F.eks. påpeger han det store personsammenfald, centreret omkring Agnes Schmitto, mellem de forskellige dyrebeskyttelsesforeninger omk. 1920. Det store spørgsmål mellem disse foreninger på dette tidspunkt var, hvorvidt arbejdsfeltet primært skulle den være langsigtet lobbyvirksomhed eller den kortsigtede, praktisk-orienterede daglige indsats. Det kunne være interessant at få uddybet dette emne, men det skal retfærdigvis siges, at det ville ligge uden for denne bogs primære formål.

En anden pointe hos Karsten Gabrielsen sætter dyrebeskyttelsesforeningernes virksomhed i relation til den generelle samfundsudvikling. Danmark var i begyndelsen af perioden et landbrugssamfund, der i høj grad tjente på sit højtudviklede husdyrbrug; tilsvarende var der tale om en transportsektor, der byggede på anvendelsen af trækdyr. Dette ændrede sig stærkt i løbet af det 20. århundrede, og denne udvikling fik dermed også stor indflydelse på dyreværnsforeningernes virksomhed: husdyrbruget blev omlagt til en stærkt industrialiseret produktion, motoriseringen af transportsektoren betød, at trækdyrene forsvandt fra gadebilledet, og antallet af kæledyr eksploderede. Samtidig betød opbygningen af de offentlige myndigheders kontrol især efter 1945, at dyrebeskyttelsesforeningernes virksomhed i højere grad skulle rette sig mod de myndigheder, der fastsatte krav til og havde opsyn med behandlingen af dyrene. Det er en interessant og vigtig pointe, og det er iagttagelser af denne type, der er med til at hæve bogens perspektiv ud over den enkelte dyrebeskyttelsesforenings historie til også at have generel samfundsmæssig relevans.

Karsten Gabrielsens bogs svaghed er dens struktur. Den er især i begyndelsen opdelt i en lang række mindre afsnit, hvorved man som læser mister overblikket og forståelsen for de lange linjer. En strammere struktur, hvor man havde skåret nogle klarere snit og trukket nogle længere linjer i foreningens historie havde været til gavn, f.eks. en opdeling i tre hovedafsnit, som kunne have tegnet den overordnede ramme eller struktur i bogen med afsnit som: Fra naturbeskyttelse til praktisk og teoretisk dyrebeskyttelse 1897-1925, Splittede bestyrelser og stormfulde generalforsamlinger 1925-1949, Formandsstyre og lobbyvirksomhed 1949-1986.

Til disse hovedafsnit kunne man så have knyttet en række om nødvendigt kronologisk tværgående underafsnit, f.eks. om Dyreværnehjemmet ca. 1930-60 eller forholdet til de øvrige

dyreværnsforeninger fra 1920 og frem til dannelsen af Dyreværnsforeningernes Fællesråd i 1955. Det havde ikke nødvendigvis overflødiggjort de meget fortællende og illustrative afsnit, der også er i bogen: citatet af Knud Johansen om dyrebeskyttelse, dagligliv på dyreværnehjemmet eller historien om Knud Johansens begyndelse i foreningen. Til gengæld havde det betydet, at flere af Karstens Gabrielsens fine pointer havde stået klarere, at man kunne have undgået en del af bogens gentagelser, og at man som læser i højere grad havde følt sig taget ved hånden.

Om et emne som det 20. århundredes dyrebeskyttelsesforeninger findes der bortset fra enkelte jubilæumsskrifter ikke meget historisk orienteret litteratur. Indvendingen mod bogens opbygning skal derfor ikke skygges for, at et stykke vigtig foreningshistorie med afleveringen af Svalens arkiv og Karsten Gabrielsens bog velfortjent er blevet gjort tilgængeligt.

Helga Mohr

Bo Bræstrup og Kurt Sørensen (red.): Mellem Kattegat og Isefjord. Rørvigs natur og kulturhistorie. Rørvig Naturfredningsforening 1926-2001, Rørvig Naturfredningsforening, 2001, 416 s., 399 kr.

I Rørvig Sogn i Nordvestsjælland har der siden 1926 eksisteret en naturfredningsforening, der forrige år kunne fejre 75-års jubilæum. I stedet for at udsende den traditionelle fremstilling af foreningens historie har man valgt at fejre jubilæet med denne bog om »Rørvig-egnen og dens særegne historie og natur«, som det hedder i forordet.

Værket rummer 28 artikler fordelt på fire hovedafsnit. Første del handler om fortidens spor og indeholder de – vel mere eller mindre – obligatoriske, men godt skrevne, artikler om Oldtid og Middelalder. Her bør nævnes Per Grau Møller og Peter Korsgaards interessante og illustrative artikel om »Rørvig fortalt gennem land- og søkort«, der viser, hvordan Nordvestsjælland og i særdeleshed egnen er blevet kartograferet siden 1482. Man har endvidere gjort de ældste matrikelkort til genstand for databehandling, og forfatterne har kunnet skabe nogle meget informative og illustrative kort over arealanvendelse og bonitet omk. 1800. Sådanne kort vil sammen med en analyse af marknavnene i en lokalhistorisk fremstilling kunne give en dybere forståelse af landsbyfællesskabet.

Anden del giver læseren et godt billede af indensogns beboerne med søfart som det dominerende tema. Interessant er Margit Mogensens

artikel om sandflugten og midlerne til dæmpning heraf. Da statens inspektør for sanddæmpningen Erik Viborg i 1793 beså sandflugten i Odsherred, mente han, at der *kunne* opstå problemer i Rørvig, men at den lokale sandflugtskommission havde blæst problemet op. Det ville blive for besværligt og dyrt med hegn langs hele Nordstranden, og han anbefalede derfor Rentekammeret at vente med sanddæmpning til efter den forestående udskiftning. En forordning pålagde nemlig godsejeren – i dette tilfælde kronen – at betale udgifterne hertil, men når en by var udskiftet, lå den økonomiske forpligtelse hos bønderne. En udsættelse ville altså være en billig løsnings for statskassen!

Genstand for opmærksomhed i del 3 er udensovsbeboerne, nemlig de turister, malere og digtere, der tog Rørvig til sig. Blandt artiklerne i dette afsnit skal fremhæves Nan Dahlkild og Flemming Skudes læseværdige artikel om sommerhusarkitekturen. Ved 1900-tallets begyndelse var der et dusin sommerhuse i Nykøbing-Rørvig-området, men især store udstykninger i Efterkrigstiden fik antallet til at vokse kraftigt, og egnen har i dag 4-5.000 sommerhuse, hovedsageligt beliggende i Rørvig. Artiklen belyser udviklingen i egnens sommerhusarkitektur, men den lokale udvikling anvendes samtidig som spejl på sommerhusenes udvikling i Danmark: fra det velhavende borgerskabs store landligervillaer i århundredets begyndelse, over Mellemkrigstidens mindre feriehus i en mere enkel stil, beregnet for højere funktionærer, til Efterkrigstidens selvbyggerhuse eller standardiserede typefritidshuse for menigmand. Undersøgelsen rummer interessante aspekter for både lokal- og kulturhistorien.

Sidste hovedafsnit fokuserer på naturen, som er en af Rørvigs væsentligste kendetegn, og man orienteres kyndigt om kystlandskab, vegetation og dyreliv. Afsnittet afsluttes med en fremstilling af Naturfredningsforeningens historie, eller som den oprindelig hed: Foreningen til Værn om Rørvig Sogns Naturskønhed, skrevet af foreningens formand Bo Bræstrup. Foreningen var meget aktiv allerede fra begyndelsen. I 1927 købte man Rørvig Mølle, der stod og forfaldt, og møllens vedligeholdelse har siden været et af foreningens hovedopgaver. Få år efter var fokus rettet mod Rørvigs bymiljø: foreningen arrangerede kurser for byens håndværkere i Bedre Byggeskik, og på foreningens initiativ vedtog Rørvig Sogneråd i 1943 en byggevedtægt med regler for bebyggelse i den ældre bydel.

Med *Mellem Kattegat og Isefjord* har Rørvig Naturfredningsforening fået et fint jubilæumsværk, der med en række interessante artikler rækker ud til både lokalhistorikere og kulturhistorikere. Tilmed fremtræder bogen i et fornemt layout, der gør læsningen til en fornøjelse.

Christian Larsen

Børge Kjær: Djurslands kalk. Råstofudvinding og kalkindustri, Djurslands Museum, Ebeltoft Museum og Grenå Egnarkiv, Grenå, 2001, 157 s., 160 kr.

Forfatteren, der er arkivar og leder af Grenå Egnarkiv, har gennem 20 år indsamlet og bearbejdet materiale om udnyttelsen af kalkforekomsterne på det østlige Djursland.

Djurslands kalk repræsenterer et stykke solidt lokalhistorisk arbejde, hvor forfatteren har benyttet en bred vifte af kilder fra offentlige myndigheder til private virksomheder og personer, ligesom der er benyttet samtidens aviser samt for det 20. århundrede forskellige erindringer. I indledningen yder forfatteren en velfortjent reverens til historikeren Finn H. Lauridsens upublicerede manuskript *Fra grube til grav* fra omk. 1965, der specielt omhandler de jyske kalkværkers historie.

Det geologiske udgangspunkt er, at store dele af Djursland har bryozokalk og koralkalk fra Danientiden liggende umiddelbart under morænefladen. Dens anvendelighed som byggesten går tilbage til Oldtiden, men da man fandt på at brænde kalken, fik det gennemgribende byggeteknisk betydning. Det viste sig, at kalken kunne forarbejdes til et effektivt bindemiddel mellem de forskellige former for bygningssten og til en beskyttende overfladebehandling af stenbygninger. Kendskabet til brændt kalk kom til Danmark i den tidlige Middelalder. Til kirkebyggeri brugtes kalkmørtel gennem hele Middelalderen, og fra omk. 1500 gjaldt det tillige de grundmurede herregårdsbygninger, på Djursland bl.a. Sostrup og Katholm.

Mens områderne omkring Mariager Fjord og Daugbjerg-Mønsted var kendte centre for brydning og brænding af kalk, er der ingen vidnesbyrd om anvendelse af Djurslands kalk udenfor lokalområdet; til gengæld er kalkstenen påvist i en del kirker i området. Med gårdbrugets selvstændiggørelse efter Landboreformerne og købstædernes stærkere position opstod der flere og flere kalkværker, men afgørende for efterspørgslen af kalk blev den byggetekniske udvikling med grundmurede huse og murede felter i bindingsværket i stedet for lerklining. Dette skabte grundlag for en egentlig kalkindustri, der begyndte omk. 1840 og som på Djursland fortsatte frem til 1980. Det er om disse kalkværker *Djurslands kalk* handler.

De ældste kalkbrud var ved Sangstrup, Bredstrup og Glatved. Det sidstnævnte sted var blot et kalkbrud, hvor arbejderne med hakke, skovl og greb brød kalken, der transporteredes videre med trillebør og ved håndkraft ned til kysten, hvor kalkstenene med pramme blev sejlet ud til ventende skibe, der bragte dem videre til brænding i Århus og Horsens. Navnlig i 1850'erne var

aktiviteten i bruddet stor, og godsejer A.W. Dinesen, Katholm viste sig som iværksætter og organisator som prototypen på den moderne forretningsmand. Arbejdet var på akkord og i spidsbelastningsperioder ankom både svenske og tyske arbejdere til bruddet.

Jernbaneforbindelserne fra Grenå til Randers og Århus i 1876-77 betød en revolution for kalkproduktionen. Det blev nu muligt af fersende den brændte kalk – der kun vejer det halve – til hele Jylland, herunder Slesvig-Holsten, mens udvidelsen af Grenå Havn 1879 muliggjorde en mere rationel søtransport til bl.a. Sjælland. Især kalkbruddet ved Bredstrup, Grenå Kalkværk, tog et stort opsving i 1880'erne og var en overgang landets næststørste. I midten af 1880'erne oprettedes endnu et værk ved Trustrup, der brændte og solgte Glatvedkalk i konkurrence med Bredstrup. Kildematerialet til disse værkers historie er desværre sparsomt, men de blev begge i 1890 opkøbt af 3 sjællandske kalkværker med Faxø Kalkbrud i spidsen. Årsagen var sandsynligvis, at de med eksport til Sjælland kunne underbyde de sjællandske selskaber, hvilket selvsagt gav anledning til uro. Resultatet blev at Bredstrupbruddet reelt blev lukket, mens man udvidede produktionen i Trustrup, nu under navnet De jydsk Kalkværker A/S, selv om en betydelig del af produktionen bestod af brænding af teglsten.

Hermed var de moderne tider kommet til Djursland. Ganske vist havde de første ejere også været udenbys, men aktieselskabsformen – nu styret fra Sjælland – afspejlede det opsving, der netop i 1890'erne satte ind med den industrielle vækst, både på land og i by, og som betød et boom også for de danske kalkværker. Antallet af arbejdere voksede, og behovet for fagforeninger opstod. Det blev ikke vel modtaget hos bestyreren i Trustrup, der en overgang forsøgte at drive værket ved polske arbejdere som skruebrækkere. I 1905 besluttede bestyrelsen dog at indmelde værket i Dansk Arbejdsgiverforening, og hermed var vejen banet for en overenskomst med Dansk Arbejdsmands Forbund.

I 1892 oprettedes Djurslands Kalkværk, beliggende i Grenå, men med kalkbrydning ved Kirial og senere Rosmus. Også her var iværksætterne udenbys, nemlig 4 murermestre fra Århus. Virksomheden var overvejende lokalt orienteret, og teknologisk noget tilbagestående. Først omk. 1920 fik man således tipvogne i gravene, og transporten til Grenå foregik pr. hestevogn. Værket stoppede i 1938, men bygningerne forblev stående i mange år.

En nyskabelse blev oprettelsen af Ny Balle Kalkværk i 1919. Tæt beliggende ved jernbanen Ebeltoft-Trustrup (oprettet 1901) skulle der graves efter både kalk, sten og grus. Baggrunden var den begyndende transportrevolution – fra hestevogn til automobil – der krævede både fle-

re og bedre veje, hvilket forudsatte sten og grus i store mængder. Nu skulle der smedes, mens jernet var varmt. Brændingen skulle ske ved en ny teknik, nemlig skråstillede ovne, hvoraf der skulle opføres 3, med plads til endnu 2. Opførelsen af anlægget krævede naturligvis mange penge, og derfor oprettedes i 1919 Jyllands Patentkalkværker A/S. Opførelsen af det ambitiøse projekt trak imidlertid ud, og krævede en forøgelse af aktiekapitalen fra 320.000 til 520.000 kr. Ved færdiggørelsen var der kun opført 2 ovne, men så var der også en skærvfabrik og et cementstøberi. Imidlertid havde de økonomiske konjunkturer ændret sig afgørende undervejs. Da beslutningen blev taget, var efterspørgslen på kalk på toppen. Mens byggeriet stod på, kom der stærkt stigende priser på arbejds løn og materialer, men da materialerne skulle sælges, blev byggesektoren ramt af stagnation og prisfald. Selskabet måtte i 1923 likvidere, og der solgtes for kun 412.000 kr. For den ny ejer så fremtiden bedre ud. I 1923 var der atter kommet gang i byggeriet og priserne steg igen. Ved indkøb af moderne maskiner og en rationel driftsform lykkedes det ejeren, Torben Oxholm, at føre selskabet fremad. Hertil kom en særdeles aktiv markedsføring, bl.a. i form af lavere priser end konkurrenterne. Resultatet heraf blev, at kalkværket i 1935 blev opkøbt af De jydsk Kalkværker A/S, som jo ejedes af de 3 store sjællandske værker, for en særdeles høj pris. Motivet var – som i 1890 – at få lukket konkurrenten, for selv at overtage produktionen, der fortsatte frem til 1980.

Foruden disse store værker, opstod der i 1920'erne en række mindre værker, ofte med 1-2 ovne af den gamle slags: kubeovne. Disse værker oprettedes oftest på landbrug med kalk i undergrunden, og hvor arbejdsindsatsen blev et familieanliggende for at holde udgifterne nede. Kun et enkelt af disse småvirksomheder eksisterer i dag. Den stigende produktion og konkurrencen værkerne imellem truede efterhånden med at ødelægge hele markedet, og producerne fandt derfor sammen i 1935 og dannede Jyllands Kalkcentral, muligvis inspireret af udviklingen inden for cementindustrien. Centralen var ikke blot en salgforening, men tillige produktionsregulerende, idet der blev lavet en fordelingsnøgle for, hvor meget de enkelte værker måtte producere. Også denne gang stod Faxø Kalkbrud bagved, og markedet blev styret med hård hånd.

Monopolordningen vakte efterhånden offentlighedens opmærksomhed og endte i Folketinget. I 1949 blev det vedtaget at nedsætte en trustkommission, som skulle undersøge forholdene indenfor margarine- og kalkmarkederne. Den afslørede de sjællandske værkers, specielt Faxes, dominans, men også at en række mindre værker blev betalt for ikke at producere kalk.

Undersøgelsen førte til kalkcentralens opløsning – og sure miner i Faxe.

Gennemgangen af de mange kalkværker er i noget grad set fra oven, fra ledelsens eller aktionærernes synsvinkel. Det skyldes dels kildematerialets beskaffenhed, dels ønsket om at skabe overblik over produktionsstederne på Østdjursland. At det oprindeligt har været et hårdt liv at være kalkarbejder, siger sig selv. Arbejdet under skiftende vejrforhold og med muskelkraften som det væsentlige element har utvivlsomt nedbrudt manges helbred samt givet gift og dårlige rygge. Lejlighedsvis indeholder bogen beretninger fra nogle af disse arbejdere, ligesom fotografier fra kalkgravene fortæller deres historie.

Hvor mange mennesker, der har arbejdet i kalkindustrien er det svært at få styr på, ligesom man må forestille sig, at der nok har været en betydelig udskiftning undervejs. Også arbejdet ved kalkovnene, stablingen af sten og de ekstreme temperatursvingninger må have givet problemer for mange. Ulykker forekom også, men vi hører ikke om ret mange. Det skyldes bl.a. tidens opfattelse af begrebet arbejdsmiljø, der var nærmest ikke-eksisterende. I begyndelsen af 1900-tallet opstod der fagforeninger, og gennem undertiden hårde forhandlinger lykkedes det at øge lønningerne, der ofte var baseret på akkorder. Her kunne man godt have ønsket sig en mere dybtgående viden, men det ligger uden for bogens rammer. Det er tankevækken- de, at der for alvor først kastes lys over arbejdsmiljøet på kalkværkerne i begyndelsen af 1970'erne, da værkerne stod foran lukning. En gammel arbejder formulerede det i 1996 således: »Arbejderne havde hverken baderum eller sikkerhedsudstyr. Vi fyldte vand i nogle spande. Så varmede vi jernstænger og stak dem i vandet. På den måde fik vi varmt vand til at vaske os i. Brønderne var helt sorte, og vi andre var helt hvide«.

Djurslands kalk er først og fremmest lokalhistorie. Det er spændende læsning for dem, der har kendskab til og kontakt med de behandlede områder. Men koblingen til den store historie er klar. Først og fremmest er hele kalkbrydningen knyttet til den byggetekniske udvikling, der tog fart omk. 1840. Dernæst er den knyttet til de økonomiske konjunkturer i 1850'erne, 1890'erne og atter i 1960'erne. Både produktion og afsætning har endvidere været tæt knyttet til udviklingen af transportmidler: først jernbanen, så lastbilen og endelig det vidtforenede vejnet, der krævede sten og grus. Transportrevolutionen har muliggjort, at det i dag er billigere at forsende kalken fra Faxe end at opretholde værkerne på Djursland. Endelig er *Djurslands Kalk* også fortællingen om teknikens historie, om nye produktionsanlæg og kampen mellem de store og små værker. Også markedsføring og forretningsmetoder beskrives i deres forskellighed,

og læseren møder undervejs flere spændende personer, hvor den mere kloge ofte narrer den mindre kloge. Læst på denne måde bliver bogen også en slags lokal danmarkshistorie.

Torben Hansgaard

Kjeld Ejdorf: Stormfloden den 13. november 1872, Skib Forlag, Ringe, 2002, 112 s., 248 kr.

I begyndelsen af november 1872 var et usædvanligt stort antal skibe, hovedsagligt brigger og barker, samlet i Østersøen. Skibene var lastet med træ og på vej til Vesteuropa fra Den botniske Bugt. Under hårde vejrforhold havde skibene krydset sig frem til Bornholm, da vinden den 10. november slog i øst. Den følgende dag drejede vinden i nordøst, og herefter tager begivenhederne fart. Vinden tog ubønhørligt til i styrke for at kulminere den 13. november i den orkan, der senere blev kendt som *stormfloden i 1872*. I den sydlige del af Danmark blev en mængde østvendte kyster oversvømmet, og de materielle tab var enorme. Mange mistede hjem, afgrøder, husdyr og erhvervsmuligheder. Værst gik det ud over Lolland og Falster, hvor digerne blev gennembrudte, og op mod 100 mennesker mistede livet. Man kommer således ikke uden om, at det er en dramatisk og god historie forfatteren har fundet frem, og da det oven i købet er forløbet 75 år siden Carl Østen og L. Ingemann sidst fortalte om stormfloden i bogform, er der også rimelig grund til at fortælle den igen.

Stormflodens effekt på kyststrækningerne er dog kun behandlet kort i bogen. Det er primært om skibene, og det der skulle blive Danmarks største strandingskatastrofe der fortælles. Der til kommer et kapitel om de efterdønninger strandingskatastrofen medførte. Gennem interviews, mundtlige overleveringer, stednavne, genstande og mindesmærker perspektiveres stormfloden også op til nutiden.

Generelt er Kjeld Ejdorff rimelig velfunderet i strandingshistorien i 1800-tallets sidste halvdel, men det er desværre ikke ensbetydende med at bogen vil gå over i historien som solid forskning. Det er således ikke meget nyt til stormfloden, der bidrages med. En vigtig undtagelse er dog, at der tilføres ny viden om antallet af strandinger. Gennem en strandingsliste gøres det samlede resultat op til hele 260 strandede skibe på de danske kyster. Den sidste undersøgelse, udført af en af strandingshistoriens største autoriteter J.S. Hohlenberg i 1874, påviste »kun« at 182 skibe var strandet som en følge af stormfloden.

Særligt i det man kan kalde for historikerhåndværket halter bogen. Og det er ærgerligt

for forfatteren har lagt en stor indsats i bogen. Eksempelvis har bogen et »navneregister«, hvor det i virkeligheden viser sig, at der er tale om en form for fartøjsregister – eller rettere sagt, en liste over skibe nævnt i bogen *uden* sideangivelse! Også kildeangivelserne, giver anledning til irritation. Bogen bygger *tilsyneladende* udelukkende på sekundært kildemateriale i form af bøger og artikler samt i vid udstrækning på avisartikler fra samtiden. Det er der for så vidt intet galt i, men forfatteren holder kortene alt for tæt til kroppen. På trods af at bogen er udstyret med et omfattende noteapparat irriteres man af den lemfældige og inkonsekvente måde kilderne er omtalt på. Litteratur og artikler er angivet på må og få: nogle gange med forfatteren først, andre gange med titlen først. Det eneste konsekvente er, at stedangivelsen mangler. Dertil kommer, at de få henvisninger til primært kildemateriale, der endelig *er* anført, mere er kilde til irritation end til gavn for kommende tiders for-

skere. Typiske eksempler er: »Strandingsprotokoller, diverse. Landsarkivet for Sjælland m.m.« eller »Generaltolddirektoratet. Rigsarkivet.« Ikke ét ord om hvilke områder strandingsprotokollerne dækker, eller hvor i Generaltolddirektoratet, man skal lede. En nøjere gennemgang af noteapparatet viser da også, at arkivmaterialet i reglen er af navn og ikke af gavn.

På trods af disse tekniske mangler er fortællingen om stormfloden dog så god, at den næsten fortæller sig selv. Og de mange strandingsdramaer fra den dag i november 1872 er velvalgte og spændende læsning, der samtidig giver et indblik i strandingskatastrofens omfang og karakter. På udmærket vis kommer man også rundt i flere dele af katastrofeområdet, idet der gives eksempler på strandingsdramaer på Bornholm, Lolland, Falster, Fyn og forskellige steder på den sydjyske østkyst til og med Århus.

Anders Bloksgaard